

komplex af gamla, förfallna byggnader, hvilka utgöra en skarp motsats till omgifningarnas höga, moderna hus och till den eleganta cirkus, som synes därnere i fonden. Gamla, spruckna plank, hopsjunkna hus med små fyrkantiga fönster och dörrar, så låga, att man knappast kan gå rak derigenom, bilda facaderna utåt gatan. (...) Sturegatans elegans nästan tangerar en brännpunkt af nöd och bekymmer, hvarom invånarna i de luxuösa husen (...) kanske knappast kunna göra sig en föreställning

skrev signaturen M R i Fredrika-Bremer förbundets tidskrift *Dagny*.⁷¹ Kropparnas trängsel, de fräna lukterna, den avsaknad av gränser och privatzoner som den fattiga vardagen förknippas med, väcker indignation och förskräckelse hos medelklassen. De lägre folkgruppernas innehållslösa liv tycks lösa upp alla normer för civiliserat umgänge, alla de klassificerande gränser och angivna roller som borgerligheten tillkämpat sig. Den kontroll och den ordning enligt principen "var sak på sin plats" som medelklassen eftersträvar skingras i en osorterad blandning av manligt och kvinnligt, släktingar och främlingar, och i vanvördig upplösning av dygnets rytm, könens roller, barnens ställning och kropparnas rörelser. Från en borgerlig horisont tycks människorna nästan leva på varandra, i djurisk eller apatisk promiskuitet. De urbana rum som ännu inte välsignats med moderniseringarnas undergörande omdaningar blir skrämmande miljöer, behäftade med kriminalitet, sjukdom och sedeslöshet. I sina memoarer kallar Carl Larsson sitt barndomshem efter den på 1870-talet ännu orörda och förfallna Grev Magnigatan på Ladugårdslandet för helvetet på jorden, bebott av stadens svagsinta; "(...) där rasade lungsoten, där rasade blodiga slagsmål, där bedrevs skörlevnad, där pekade man ut mördare och tjuvar".⁷² Närvaron av de fattigas armöd, förnimbar i matosets och kroppsutsöndringarnas otäcka lukter och gatubarnens hålögdla blickar, väcker frågor om stadens hantering av restprodukter, av smuts och avtråde. Hygienen är en social fråga, och tidens ideal kan tydligt avläsas i stadsomvandlingens strävanden och Lindhagens plan för den urbana geografin.

Att göra städernes invånare så mycket som möjligt delaktiga af landets tillgång på ljus och frisk luft, att i städerna införa så mycket som möjligt af landets natur genom planteringar och parker i stor mängd, att sålunda från stadsinnevärnarnes boningar aflägsna mörker, trängsel, oren luft, onatur – alla dessa vidrigheter som un-

dergräfvat kroppens hälsa samt orena och förslöa själen, häruti ligger ett det kraftigaste medel mot städernes skadliga inflytande.⁷³

Renhållning, upplysning och polisiär övervakning länkas samman genom föreställningen om den fysiska miljöns förmåga att diktera livet för invånarna. På 1830-talet hade den första sundhetsnämnden – senare hälsovårdsnämnden – skapats, och den nya vetenskapsgrenen hygien fick allt större inflytande. Under senare delen av århundradet skapas en rad nya stadgar som syftar till att förbättra Stockholms hygien, och sundhetsnämnden har utrustats med en vidsträckt myndighet ur polishänseende. En hälsopolis har inrättats för tillsyn av ordningen i staden, och avträden, avstjäpningsplatser, pissoarer, slakterier, gravkor, avloppstrummor och andra medel för dränering av de orenheter som staden dagligen ger upphov till har blivit föremål för besiktning och kontroll.⁷⁴ Lindhagens stadsplan tar ett helhetsgrepp om Stockholms livsmiljö. Den moderna staden ska tillåta ljus och luft att strömma genom de nakna och trånga stadsdelarna, esplanaderna och parkerna ska öppna staden och utrota slummen. Stockholm rensas upp i sitt inre och växer över sina gränser, erövrar utkanternas fattigkvarter och stinkande misär med solbelysta ytor och grönskande parker.

Reglementeringssystemet

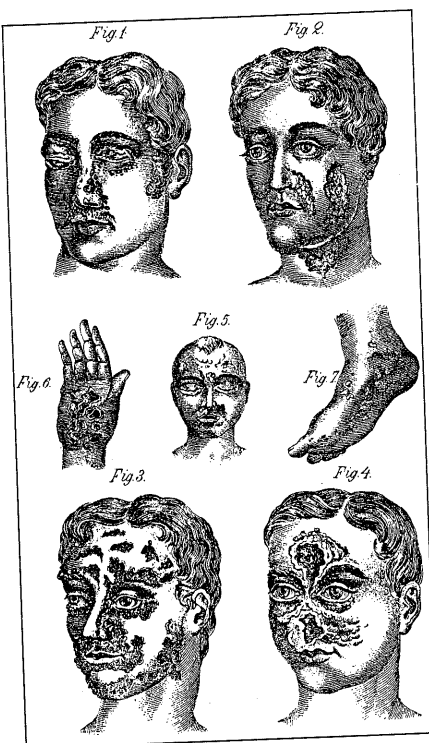
Den prostituerade kvinnan som latrin – besiktningen som sanitär åtgärd

Sedd i ett större sammanhang kan prostitutionens reglementering och tvångsbesiktningarna av "skörlevande" kvinnor i Stockholm sägas vara del i den omfattande strävan att sänka dödlighet och kriminalitet och främja hälsan i staden som berördes ovan.⁷⁵ Det utlösande, uttalade och primära syftet för denna åtgärd var att stävja könssjukdomarnas spridning. De veneriska smittorna – gonorré, syfilis, ulcus molle (mjuk chancker eller enkelt veneriskt sår) – hade ökat drastiskt under seklets första årtionden. Störst oro orsakade syfilis. Det är en sjukdom som främst överförs via samlag, kyssar, digivning och annat utbytande av kroppsvätskor, men som också kan vidareföras genom föremål samt gå i arv

från mödrar till barn. Om sjukdomen inte behandlas förlöper den i tre stadier. I det första skedet uppstår ett sår på infektionsstället. Därefter insjuknar den smittade ganska snart i feber, med huvudvärk, ben- och ledbesvär, inflammationer i centrala nervsystemet, utslag över hela kroppen och håravfall. Efter ett antal år kan sjukdomen gå in i sin tredje fas, och leda till invaliditet eller till och med död för bäraren. Det var mot bakgrund av hotet från en ökande spridning av den fruktade syfilisen som reglementeringssystemet genomfördes i Stockholm 1859.⁷⁶

Reglementeringen var emellertid historiskt sett inte den första åtgärden för att få kontroll över könssjukdomarna i Sverige. Sedan mitten av 1700-talet hade allmänna besiktningar av landsbygdsbefolkningen i olika delar av landet företagits. Det var då inga specifika kategorier som kontrollerades, även om klassaspekten av tvångsåtgärderna var uppenbar. Det var underklassen lägsta skikt som ålades sundhetskontroll. Framförallt var det de rörliga, svårkontrollerade grupperna som ansågs farliga och smittsamma. Könssjukdomarna sågs som ett underklassproblem, härrörande ur vagabondernas och de rotlösa och jordlösa brokiga skara. Däremot var grupperna inte könsspecifika, både män och kvinnor utsattes för tvångsbesiktning.

Under 1800-talets gång kom dock hanteringen av smittospridningen att något ändra karaktär. Den fruktade syfilitiska smittan förknippades i

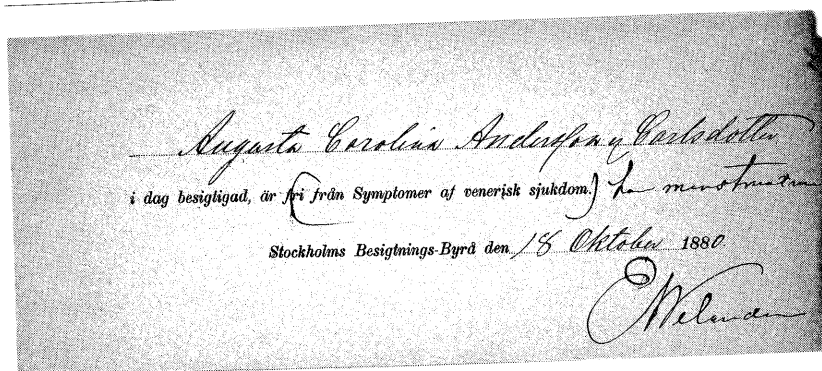
Djupa sår och ruttnande lemmar. Könssjukdomarnas skrämmande följder, redovisade i läkarhandbok av Laurentius 1875. Ur Ekenstam Kroppens idéhistoria 1994.

allt högre grad med staden, i samband med att Stockholms kurhus fylldes till bredden av smittade män och kvinnor. 1837 krävde kommandanten för Stockholms garnison intensifierad kontroll av lösaktiga kvinnor. Överståthållarämbetet lät utarbeta ett förslag rörande besiktning av skörlevande kvinnor, vilket lämnades till kurhusdirektionen. Besiktningen av män diskuterades, men avfärdades med motiveringen att de i mindre grad kunde sprida sjukdom. Långt fler män än kvinnor var smittade av veneriska sjukdomar i Stockholm, och detta faktum togs som bevis för att kvinnorna var den främsta smittkällan. Argumentet grundade sig i en fysiologisk skillnad mellan kvinnor och män, där kvinnor ansågs ha möjligheten att öva könsumgänge med långt fler män på kort tid än vice versa:

Möjligheten för kvinnan att utföra könsakten mycket oftare än mannen och utan drifffjäders af en stark, sinnlig maning gör nämligen, att en enda smittad kvinna, som yrkesmässigt hänger sig åt skörlefnad, i allmänhet förmedlar sjukdomens öfverförande till mångdubbelt flera individer än en till kundkretsen hörande smittad man.⁷⁷

Reglementeringen hade således införts med motiveringen att "skörlevande" kvinnor bar huvudansvaret för de veneriska sjukdomarnas spridning. De klasspolitiska aspekterna, kan man säga, hade förenats med könspolitiska.

Den stockholmska reglementeringen tog form enligt mönster som hämtades från de stora städerna på kontinenten. Systemet infördes först i Paris, och spred sig under 1800-talet över Europa. Flera andra svenska städer införde också reglementering av prostitutionen. En besiktningsbyrå inrättades i Stockholm, bestående av en medicinsk avdelning och en polisavdelning. På byråns medicinska avdelning ålades kvinnor i staden som "uteslutande eller hufvudsakligen lifnära sig genom skörlefnad" att på bestämda dagar och tider två gånger i veckan eller oftare låta besiktiga sig, det vill säga genomgå en gynekologisk undersökning, för att kontrollera att de var fria från veneriska sjukdomar. De kvinnor som visade sig vara smittade av någon könssjukdom skickades omgående till kurhuset för kostnadsfri vård, medan de som saknade symptom avpolletterades med ett friskhetsintyg. Vidare ålades de inskrivna kvinnorna

Friskhetsintyg för en besiktigad kvinna, undertecknat av besiktningsläkaren Edward Welanders. Källa Stockholms stadsarkiv.

att följa ett särskilt reglemente, som utarbetats för att underlätta kontroll och främja ordningen.

Det besiktningstvång som de kvinnor som försörjde sig på skörlevnad var ålagda var således samtida med och inlemmat i en våg av sanitära och hygieniska bekymmer. På samma sätt som ett effektivt cirkulationssystem av avloppstrummor och rörledningar befriade gator och torg från föroreningar, skulle kvinnan i prostitutionen fungera som ett dränage för manliga begär och som en uppsamlare av veneriska sjukdomar.⁷⁸ Liksom hanteringen av slakteriavfall, döda kroppar och exkrementer måste ske under hygieniska och kontrollerade former, krävde även prostitutionen övervakning för att inte bli till en smitthärd. Utan myndigheternas överinseende befarades prostitutionen utvecklas till

giftkällor, hvarifrån ett förderfande smittämne kringspidas. De (lagliga bordellerna, min anm) böra betraktas såsom samhällets sedliga sjukhus, der man sammanföra det onda, hvilket, om det lemnas att florera på egen hand ansticker hemmen hvar som helst och gör lasten till en hvardagsföreteelse,

som läkaren Per Anders Lewin uttryckte det i sitt förslag om inrättande av statliga bordeller i Stockholm.⁷⁹ Alla olika former av avlopp krävde besiktningar; det var ett ord som användes såväl för stickproven av avträden och avstjälningsplatser, som för den medicinska undersökningen av kvinnorna. Genom ett metaforiskt språk likställdes könshandeln

och indirekt också kvinnorna inom den med kloaker och avlopp. Aproppå besiktningarnas bristande effektivitet och de inskrivna kvinnornas höga smittofrekvens, menade reglementeringsförespråkaren och läkaren Magnus Möller att envar borde kunna förstå "att det är omöjligt att hålla rännenstenen lika snygg som gatan".⁸⁰ När någon röst höjdes mot det inhumana och kränkande i besiktningsförfarandet, kunde kvinnornas likställighet med latriner och kloaker formuleras utan omsvep: "Lika mycket ingrepp på friheten är ju, att polisen ålägger husegare att på bestämda tider låta tömma afskrädestunnor m.m. dyl.", skrev exempelvis en av den moderna läkarvetenskapens förgrundsmän, Anton Nyström, med anledning av besiktningarnas roll och mening.⁸¹

Mot bakgrund av det stora hot som de veneriska sjukdomarna representerade, i kombination med upplevelsen av en kraftigt ökad prostitution, kan beslutet om könshandelns reglementering te sig som logiskt och rationellt, framtvingat av en extraordinär situation. I denna sin ideala form och funktion sågs inte prostitutionen, eller kvinnorna inom den, som ett samhällsligt ont i sig. De var snarare myndigheternas lösning på det hot som en otillfredsställd manlig könsdrift kunde uppresas, en hygienisk apparat, varken ond eller god utan bara nödvändig. Så länge prostitutionen fungerade som det kontrollerade avlopp man föreställde sig att den skulle vara, var den således snarare en social nödvändighet än ett socialt problem.

Doktor Lewin och osynliggörandet

– reglementeringen som estetisk åtgärd

Ganska snart ifrågasattes emellertid tvångsbesiktningens effektivitet för att stävja könssjukdomarnas utbredning. Resultaten motsvarade inte förväntningarna, och oenighet rådde om tolkningen av den utförliga statistiken i frågan. När kommittén för åtgärder mot de smittosamma könssjukdomarnas spridning 1910 summerade reglementeringsperioden, konstaterades att det sanitära syftet endast kunde vara sekundärt. Smittosamma könssjukdomar, menade man, hotade från alla håll i en modern storstad.⁸² Ändå kom föreställningen om vikten av att skilja ut en särskild grupp kvinnor, att ålägga dem medicinska kontroller och

kräva att de följde ett reglemente som utarbetats särskilt för dem att upprätthållas under så många år. Argumenten för denna tingens ordning hade emellertid något ändrat karaktär under perioden. Flera forskare sökte svar på frågorna om tvångsbesiktningarnas bristande resultat. Många hävdade att den medicinska kontrollen måste paras med en långt strängare övervakning för att nå fullgod effekt. Det var således könsjukdomarna som fortfor att vara problemets kärna. Men bekymret över sanitära hänsyn sammanföll också med estetiska synpunkter och behovet av kontroll och ordning. Fokus förskjuts under perioden från själva smittan, till kvinnorna i könshandeln; till deras uppträdande, till deras kroppar, rörelser och blickar. Bekymret kom i stor utsträckning att handla om prostitutionens synlighet.

Intet sken af prostitution får visas på gatan, utan måste uteslutande tillhöra den särskilda lokalen; denna grundsats bör gälla lika väl för demi-mondens dam som för den vulgära registerflickan. Båda hafva brutit med de naturliga elementerna i samhället, samt få ej öppet förnäma eller förhåna dessa. Utan, såsom tillhörande samhällets skuggsida, måste de tillhållas att ej vid något tillfälle träda i förgrunden, att ej själfsvåldligt intaga en plats som aldrig kan eller bör tillfalla dem, eller att orättmätigt tillvälla sig ett sken af den samhällsställning, från hvilken de i sitt väsen skilt sig.⁸³

Så skrev Per Anders Lewin i sitt arbete om prostitutionen i Stockholm och medlen till de veneriska sjukdomarnas hämmande. Lewins skrift vann stort inflytande, och belönades av Svenska Läkaresällskapet för sina idéer om åtgärder för motarbetande av den veneriska smittans spridning. De förslag han förde fram i sin bok syftade inte till att begränsa prostitutionen, utan handlade mer om hur den kunde döljas. På samma sätt som de cirkulationssystem som dränerade staden på ekskrementer inte bara skulle vara hygieniska, utan också dolda, skulle avloppet av den sinnliga smutsen undanhållas och gömmas. Återgårderna var helt i linje med den generella strävan att avlägsna allt som kunde påminna om orenhet eller oordning från stadslandskapet.

Prostituerade är lika oundgängliga i en anhopning av män, som kloaker, avskräddeshögar och soptippar; myndigheternas behandling bör vara densamma mot de båda; dess plikt är att vaka över, att förminska med alla till buds stående medel

dess inneboende olägenheter, och, i synnerhet, att förvisa dem till de mörkaste vrår, att göra deras närvaro så obemärkt som möjligt.

hade en fransk auktoritet på området slagit fast.⁸⁴

För uppsikt över de inskrivna kvinnorna svarade besiktningsbyråns polisiära avdelning. Dess uppgift var att kontrollera att de efterlevde det reglemente som upprättats för att underlätta ordning och övervakning, samt att tillse att "hemligt skörlevande" kvinnor infogades i kontrollsystemet. Brott mot detta reglemente eller mot kravet på närvaro vid besiktningstillfällena dömdes enligt lösdriverilagen, och kunde straffas med böter eller allmänt arbete från tre månader upp till ett år. Det var således inte skörlevnaden i sig som bestraffades. Så länge könshandeln försiggick under myndigheternas överinseende var den laglig. Det var i stället brott mot reglementets föreskrifter och kravet på besiktning som gav påföljder. Reglementeringen fungerade som en ren polislag; det vill säga lagöverträdelseerna gick inte till domstol utan polismyndigheten hade exklusiv rätt att avgöra i skuldfrågan och utmäta straff. När det gällde kvinnornas uppträdande på gator och torg, begränsade sig inte heller kontrollen till besiktningsbyråns poliser. Även patrullerande konstaplar ur övriga poliskåren var ålagda att tillse att "lösa kvinnor" följde reglementets förordningar. Talande nog omnämndes dessa åligganden under samma paragraf som uppmanandet att hålla staden ren från smuts, klotter och anstötliga bilder. Konstaplarna hade således att tillse:

Att på och vid gator och andra allmänna platser icke något, som sårar sedlighet eller anständighet, eger rum; att oanständiga bilder icke upphängas i butiksfnster eller annorstädes till offentligt åskådande; att oanständiga anslag, ord eller figurer icke uppsättas eller tecknas på mur, vägg eller plank; att då sådana påträffas, de icke må lemnas quarsittande eller outplånade; att icke eller annorledes mur, vägg eller plank på något annat sätt skadas eller nedsölas; att lösaktiga kvinnor icke visa sig i opassande eller allmänt uppseende väckande klädsel eller antasta förbigående personer eller eljest söka genom ord och åtbörder ådraga sig uppmärksamhet eller stadna och inlåta sig i samtal sins emellan eller med manspersoner eller visa sig i fnster eller portar till sina bostäder.⁸⁵

Per Anders Lewins uttalade syfte med boken *Om prostitutionen* var visserligen att inskränka könssjukdomarnas utbredning. Men i denna strä-

van blev prostitutionens öppna och ohöljda kommers det största hotet. Så länge könshandeln ägde rum bakom stängda dörrar och fördragna jalousier uppfyllde den endast sin funktion som dräneringssystem, och som sådan var den inget hot i sig. Det var när handeln gjorde sig påmind på gator och torg som den blev anstötlig och en verklig fara: "Först när prostitutionen framställer sig med all sin cynism på gatan, eller till skada och förfång för andra, blir den en förbrytelse mot samhället" skrev Lewin.⁸⁶ Enligt honom var det just offentligheten i skörlevnaden som definierade prostitutionen:

Med orden prostitution och prostituerad förstår man i allmänhet otukt såsom öppet yrke och detta yrkes utövare. (...) Man lägger således med rätta vikt vid det öppna, ohöljda framträdandet af lasten som betecknande för benämningen prostituerad.⁸⁷

Den synliga prostitutionens farlighet förklarades på flera sätt. Dels ansågs anblicken av lastens trotjänarinnor vara anstötlig för anständiga kvinnor och opassande för barn. Dels sades synligheten, i linje med en föreställning om en omedelbar koppling mellan mannens synintryck och hans sexuella begär, kunna förleda till synd.

Den starka lockelse till osedlighet, som dessa kvinnor genom sitt offentliga uppträdande utöfva, innebär, synnerligast med hänsyn till det uppväxande släktet, en så allvarsam våda för samhället, att detta med kännedom om den fara, som en tilltagande sedeslöshet bland ungdomen utgör för ett folks framtid, ej kan stå likgiltigt därför.⁸⁸

Kvinnorna som skyltade med sig själva på gatan befarades utsätta män ur alla åldrar och samhällsskikt för frestelser. Enligt upprörda rapporter drog de sig inte ens för att locka tolvåriga pojkar från de fina realskolorna till otukt.⁸⁹ Men den prostituerade kvinnans närvaro i det offentliga rummet utgjorde också en skönhetsfläck, en krackelering eller en brist i den polerade och välregisserade yta man strävade efter att åstadkomma i den moderna staden. Huvudsaken var att ytan – Stockholms framsida, det officiella och representativa urbana rummet – hölls fri från smuts och oordning i både fysisk och andlig bemärkelse.

Låt vara att prostitutionen blott intager en negativ plats, undanskymd såsom den bör vara, i bakgrunden af den stora kulturtaflan; men den intar dock der en plats, hvilken måste fyllas i samma färgton som den öfriga, för att ej lemna en lucka som, illa utförd, till det minsta skadar intrycket af harmoni i det hela.⁹⁰

Lewins lösning på problemet var lagliga och kontrollerade tillståndshus där lasten kunde stängas inne. För att inte väcka anstöt, eller så frön av osedliga tankar och önskningar, skulle inrättningarna förläggas till anspråkslösa byggnader i föga trafikerade gränder. Den geografiska och arkitektoniska styrningen av lastens boningar var emellertid inte tillräcklig enligt Lewin. Tillståndshusen skulle skiljas från gaturummet också genom blindade fönsterglas, som hindrade varje skymt av vad som försiggick innanför dess väggar.

(...) en sådan, utifrån ogenomtränglig ridå för alla händelser bör stänga prostitutionshuset och dess inre ställning från yttre världen, ty på annat sätt, med gardiner, jalousier och dylikt, kan det ej ske med tillbörlig säkerhet; och hvad som lika litet som utmaningen på gatan må tillåtas, är expositionen genom fönsterrutorna, i öppna fönster eller i porten.⁹¹

Lewins vision om lagliga bordeller blev aldrig förverkligad.⁹² Det år 1875 upprättade reglemente som Anna Johannesdotter och andra byråskrivna kvinnor hade att rätta sig efter, speglade emellertid de idéer om nödvändigheten av att dölja skörlevnaden som Lewin propagerade så starkt för i sin skrift. Sålunda ålåg det registrerade och besiktningskyldiga kvinnor:

- a att föra ett tyst och stilla lefverne;
- b att icke genom fönsters öppnande eller eljest från huset anropa förbigående personer eller på annat sätt göra sig bemärkt;
- c att icke vid antändt ljus visa sig i fönstren, hvilka borde vara försedda med luckor, jalousier eller rullgardiner;
- d att icke under någon tid på året vistas utomhus nattetid efter kl 11;
- e att å gator, torg och allmänna platser städse visa sig i anständig kläddes och icke genom utmärkande utstyrsel i sin klädedräkt söka ådraga sig uppmärksamhet;
- f att å sådana ställen icke stryka fram och tillbaka, ej gå flera i sällskap,

- icke utan giltig anledning stanna samt icke tilltala personer eller genom utrop och åtbörder söka tillocka sig uppmärksamhet;
- g att icke uppehålla sig å de allmänna platser af nu omförmälda beskaffenhet, restaurationslokaler, kaféer, värdshus eller andra dylika ställen, hvilka polismyndigheten förbjudit prostituerad kvinna besöka, likasom ock att ej å teatrarna intaga de platser, i afseende å hvilka sådant förbud blifvit af polismyndigheten meddelat;
- h att på föreskrivna tider låta vederbörligen besiktiga sig;
- i att när tecken förmärkas, som häntyda på smitta, genast anmäla sig till besiktning och icke hålla sig undan eller anlita kvacksalvare;
- k att, efter erhållen remiss till kurhuset, ofördröjligen där inställa sig; följande dag därom å besiktningsbyrån göra anmälan samt icke inflytta i någon ny bostad utan att därtill hafva erhållit polisföreståndarens tillåtelse; samt
- m att icke emottaga besök af personer, som uppenbarligen tillhöra gosseåldern

Reglementeringens budskap var att prostitutionen fick finnas, men inte synas. Till stora delar handlade förordningarna om att begränsa kvinnornas synlighet och rörelsefrihet. Reglementet innebar en sträng styrning av deras rörelse i det offentliga rummet, såväl tidsmässigt som geografiskt.

Reglementeringen verkade således som en sanitär och estetisk åtgärd i linje med de strävanden som präglade stadsomvandlingen i stort. Motiven var framför allt repressiva. Åtgärderna syftade till att hindra spridningen av venerisk smitta, att dölja och skyla över dess yttringar och begränsa den skada prostitutionen befarades åsamka samhället genom kvinnornas synlighet och rörlighet. Men samtidigt som reglementet framstår som en undertryckande och repressiv åtgärd, implicerade den också motsatsen: tolerans, tillåtelse, ja, en legitimering av prostitutionens drivkrafter. Varför tilläts prostitutionen? Hur argumenterade man för dess existensberättigande? Reglementeringen av könshandeln söker naturligtvis inte bara sin förklaring i den moderna viljan till renhet, ord-

ning och hälsa. Den måste också förstås mot bakgrund av den samhällsordning som var samtida med den moderna stadens födelse, med nya sociala rumsbildningar, nya förståelser av sexualiteten, av manligt och kvinnligt, kultur och natur. I det följande ska vi därför återvända till staden, för att med hjälp av "rörelsen" och "blicken" som analytiska redskap ta den reglementerade prostitutionens bevekelsegrunder i närmare betraktande.

En stad av rörelse

Det urbana landskapets nivellering

Långt nere under honom bullrade den nyvaknade staden; ångvinscharna snurrade nere i stadsgårdshamnen, järnstängerna skramlade i järnvågen, slussvakternas pipor visslade, ångbåtarna vid Skeppsbron ångade, Kungsbacksomnibussarna hoppade skallrande fram på den kullriga stenläggningen; stoj och hojt i fiskargången, segel och flaggor som fladdrade ute på strömmen, mäsarnes skri, horns signaler från Skeppsholmen, gevärsrop från Södermalmsorg, arbetshjonens klapprande med träskorna på Glasbruksgatan, allt gjorde ett intryck av liv och rörlighet.⁹³

Rörelse är ett återkommande karaktistikum i det förra sekelskiftets många betraktelser över samtiden. Enligt den rådande tidsuppfattningen, där det nya som genom en naturlag alltid överträffade och utmanövrerade det föräldrade, stod den aldrig upphörande rörelsen som garant för framsteg och utveckling. Men rörelsen beskrev inte bara historiens abstrakta framåtskridande, utan tog sig också konkreta uttryck i den stad som ville kalla sig modern. Stockholms invånare fick under senare delen av 1800-talet bevittna stadsplaneringens segervissa kamp mot de hinder naturen kunde uppresa för nya och kommande tekniska framgångar på samfärdselns och varufraktens område. Stadens omvandling och fysiska tillväxt innebar rent bokstavliga triumfer över naturen: nya, breda vägar sprängdes in i berggrunden, sumpmarker och vikar fylldes igen och bebyggdes med hyreskaserner, marken erövrades, jämnades, slätades ut. Den gamla stadens geografi som präglats av "små, trånga, nästan oframkomliga gatstumpar, bergbackar och höga klippor"⁹⁴ fick ge vika för ett rationellt och genomplanerat stadsrum: "Det ligger i tidens och kanske ännu mer i framtidens syften att "nivellera" och jämna